

Історіографія проблеми формування інтересу до читання в учнів у процесі роботи шкільної бібліотеки

Стаття присвячена історіографічному аналізу дисертаційних досліджень вітчизняних та зарубіжних вчених щодо проблеми розвитку інтересу в учнів до читання в процесі діяльності шкільної бібліотеки. Проаналізовано роботи, в яких розкриті методика навчання читання (М.Кобахідзе) та формування читацьких інтересів (С.Прибилик); рівні успішної читацької діяльності (М.Кисельова); обґрунтована авторська педагогічна система розвитку читацького інтересу (І.Жукова) та концепція залучення школярів до читання (Т.Галактіонова); модифікація та адаптація принципів педагогіки співтворчості до особливостей молодшого шкільного віку (Н.Єгорова); модель діяльності шкільної бібліотеки з забезпечення інформаційних потреб (О.Матвійчук); вплив ідеологічного фактора діяльність бібліотек УРСР у 40-80-і рр. ХХ ст. (М.Орешкіна); головні критерії, які визначили статус бібліотек ліцеїв (В.Мозгова).

Ключові слова: історіографія, дисертаційні дослідження, наукові погляди, бібліотека, шкільна бібліотека, читання, інтерес, читацький інтерес.

Постановка проблеми у загальному вигляді... У сучасних умовах трансформації суспільного устрою і розвитку національної системи освіти в Україні підвищуються вимоги до духовного зростання дітей і молоді, формування у них національної свідомості, моральної самостійності, соціальної активності. Методологічною основою реалізації означених завдань є головні державні документи про освіту, зокрема Національна доктрина розвитку освіти в ХХІ столітті, де визначено пріоритетні напрями створення дієвої системи навчання і виховання, яка б забезпечувала «формування у дітей та молоді сучасного світогляду, розвиток творчих здібностей і навичок самостійного наукового пізнання, самоосвіти і самореалізації особистості; запровадження дистанційного навчання із застосуванням у навчальному процесі та бібліотечній справі інформаційно-комунікаційних технологій поряд з традиційними» [10].

Реалізація вказаних завдань ініціює необхідність перегляду й вдумливого осмислення минулого та його об'єктивної оцінки, ґрунтовного вивчення історичного досвіду попередніх поколінь, оскільки зосереджує в собі важливі еволюції освітньо-виховної системи, педагогічних ідей, гуманістичних цінностей.

Аналіз дисертаційних досліджень з проблеми... Дослідженню питанню інтересу до читання присвячували свої наукові праці багато вчених, а саме: О.М.Тимофеева, М.Д.Кобахідзе, І.П.Сметанкіна, Д.В.Крупницький, С.Р.Прибилик, М.А.Кисельова, І.Г.Жукова. Вивчення читання дітей і підлітків стало предметом дослідження І.В.Тихомирової, Т.Г.Галактіоної, Н.С.Єгорової, Л.В.Тананикіної. Проблемам розвитку й функціонування шкільних бібліотек присвячені роботи М.О.Орешкіної, В.П.Мозгової, О.Є.Матвійчук та ін.

Разом з тим поза увагою науковців залишився цілісний аналіз історіографії проблеми розвитку інтересу до читання у процесі діяльності шкільних бібліотек.

Формулювання цілей статті... Саме тому **метою дослідження** є вивчення та систематизація наукових поглядів на проблему розвитку інтересу до читання в учнів у процесі діяльності шкільних бібліотек.

Виклад основного матеріалу... Читання є важливим елементом культури. Суспільство, яке читає, є мислячим суспільством. Тенденція останніх років – зниження інтересу до читання всіх без винятку вікових категорій населення. Тому важливою для нашого дослідження є думка В.О.Сухомлинського про те, що «інтерес до знань не можливий без повсякденного читання наукової та науково-популярної літератури. Не може бути й мови про непохитний інтерес до знань, якщо учень не виходить за межі підручника» [14, с.73]. «Український педагогічний словник» тлумачить «інтерес» як форму прояву пізнавальної потреби, що забезпечує спрямованість особистості на усвідомлення мети діяльності й тим самим сприяє орієнтації, ознайомленню з новими фактами, більш повному і глибокому відображенню дійсності [17, с.147]; «читацький інтерес» – краще ставлення до творів певного змісту й видів літератури [17, с.361].

Історико-педагогічна історіографія – це системний аналіз та узагальнення великого масиву літератури, що видавалась з певної галузі наукового знання [2, с.8]. У нашому випадку – це аналіз праць, присвячених проблемі формуванню інтересу до читання в учнів у процесі роботи шкільної бібліотеки певного історичного періоду (1962–1991 рр.).

Зазначимо, що у науково-педагогічній літературі є багато досліджень на тему формування інтересу до читання, однак ми зупинимося на дисертаційних дослідженнях, як вітчизняних так і закордонних дослідників, у яких висвітлено окремі аспекти інтересу до читання в процесі роботи шкільної бібліотеки саме в означені роки – з 1962 по 1991 рік.

У дослідженні М.Д.Кобахідзе (1986) були виявлені та розкриті педагогічні умови формування інтересу до читання, як-то: проведення навчання на основі гуманно-особистісного підходу, побудова навчального процесу на мотиваційній основі, спрямованого на розширення у дітей уявлень про зміст читання, сприйняття його етичної, естетичної, соціальної, історичної сторін; виявлення впливу читацької самостійності на розвиток соціальної активності учнів молодших класів. Практична цінність аналізованого дослідження у тому, що дисертантка розробила методiku навчання читання, яка сприяє формуванню читацьких інтересів молодших школярів [6, с.25].

Науковий аналіз проблеми інтересу до читання науково-популярної літератури про природу знайшов своє висвітлення і наукове обґрунтування у праці І.П.Сметанкіної (1999) [13]. Автор, вивчивши проблему формування та розвитку у дітей 6-10 років інтересу до науково-популярної літератури, підбрала прийоми формування і розвитку інтересу до читання та довела, що ефективність цих прийомів найбільш висока тоді, коли вони несуть в собі ситуації протиріччя, проблеми, які учень намагається вирішити.

Дослідниця проблеми розвитку стійкого читацького інтересу старшокласників М.А.Кисельова (2000) доповнила понятійно-термінологічний апарат подібних досліджень. Науковець запропонувала авторське тлумачення феномену «стійкий читацький інтерес» та пов'язаних з ним понять: «читацька досконалість», «успішність читацької діяльності»; на основі виявлених критеріїв визначила основні рівні успішної читацької діяльності учнів: високий, середній, низький та рівні читацького досконалості школярів: 1 рівень (нерозвинена структура читацького інтересу), 2 рівень (ослаблена структура), 3 рівень (асинхронна структура), 4 рівень (гармонійна структура), 5 рівень (якісно-гармонійна структура), що дають цілісне уявлення про якісний стан читацького інтересу учнів [5].

Російська дослідниця С.Р.Прибилюх (2004) обґрунтувала необхідність формування читацьких інтересів старшокласників з урахуванням тенденції відмінностей у читацьких вподобаннях в теорії і практиці викладання російської літератури; розробила методiku формування читацьких інтересів старшокласників при вивченні сучасної літератури. Науковець науково обґрунтувала та експериментально перевірила методiku формування читацьких інтересів старшокласників в процесі викладання літератури [12].

У своїй праці «Педагогічна система розвитку читацьких інтересів засобами етнопедагогіки» І.Г.Жукова (2004) на основі системно-цілісного підходу представила понятійно-термінологічне забезпечення проблеми розвитку читацького інтересу молодших школярів засобами вітчизняної і зарубіжної етнопедагогіки, уточнила сутнісні і специфічні характеристики поняття «читацький інтерес»; на основі комплексу теоретико-методологічних підходів розкрила специфіку розвитку читацького інтересу учнів початкової школи з використанням етнопедагогічних засобів; науково обґрунтувала його орієнтацію на творчу взаємодію вчителів і учнів. У дослідженні теоретично обґрунтована і експериментально перевірена авторська педагогічна система розвитку читацького інтересу молодших школярів, яка представлена сукупністю взаємозалежних структурних і функціональних компонентів [4].

У дисертаційному дослідженні Д.В.Крупницького «Читання старшокласників та роль шкільної бібліотеки в її організації в сучасних соціальних умовах» (2008), автором виявлені тенденції та фактори, які впливають на читацький інтерес учнів старших класів та параметри функціонування бібліотек загальноосвітніх навчальних закладів. Дослідник звернув увагу на важливість формування інтересу до читання у навчальному закладі та в сімейному колі: «Формування читацьких інтересів старшокласників залежить від впливу педагогічного та сімейного середовища, який створює ціннісні орієнтації та дає психологічну установку на читання» [7]. У дослідженні розроблено рекомендації на взаємодію шкільної бібліотеки з вчителями та батьками з метою організації читання старшокласників.

Необхідність і можливість розвитку інтересу старшокласників до читання в процесі вивчення біографії письменників обґрунтувала О.М.Тимофеева (2011) [16]. Олена Миколаївна виявила умови ефективності процесу розвитку інтересу учнів до читання при вивченні біографії письменників на уроках літератури в старших класах при дотриманні виділених нею принципів та умов; розробила нову методичну систему вивчення біографії письменників на уроках літератури в школі, яка, крім традиційних уроків, включає: обмін читацьким досвідом між учнями, між учнями та вчителями (діалогічна система співробітництва); проведення дискусій з проблем читання; проведення уроків сучасної літератури (позакласне читання) з використанням біографії письменників; створення учнями презентацій біографій та творчості різних письменників; проведення елективних курсів про

біографію письменників; проведення педагогічних майстерень про біографії письменників; виконання завдань, стимулюючих розвиток інтересу до читання, пов'язаних з можливим використанням біографій письменників (складання довгострокових та короткострокових планів, ведення читацьких щоденників) та ін.

Питання дитячого читання порушувалося у теоретичних і дослідницьких працях багатьох науковців. Так, Лариса Валентинівна Тананикіна у своєму дисертаційному дослідженні (1998) виділила умови успішного розвитку читання молодших школярів: соціально-педагогічні, організаційно-педагогічні та психолого-педагогічні [15]. На основі цих умов нею було розроблено цикл занять творчого читання для молодших школярів та включений в навчальний процес, як факультатив. Аналіз ефективності проведення таких занять підтвердив правильність вибраного напрямку проблеми виховання культури читання молодших школярів.

У дисертаційному дослідженні Ніни Степанівни Єгорової (2000) увага приділялася актуальності, ефективності та дієвості використання принципів педагогіки співробітництва в роботі бібліотеки з виховання здібностей творчого читання [3]. Автор запропонувала модифікацію та адаптацію принципів педагогіки співтворчості до особливостей молодшого шкільного віку. У результаті роботи дисертантка прийшла до висновку, що реалізація в бібліотечній роботі з дітьми-читачами принципів педагогіки співтворчості при їх адаптації до специфіки молодшого шкільного віку дозволяє створити сприятливі умови для формування позитивної «Я-концепції», для розкриття потенційних творчих здібностей кожної дитини, закладає основу їх подальшого розвитку.

У роботі Т.Г.Галактіонової (2008) було виділено відмінності у вітчизняних моделях («Наставництво», «Дозвілля», «Просвіта», «Агітація», «Пропаганда», «Анархія», «Керівництво», «Діалог») залучення школярів до читання як соціально-педагогічного феномену та розроблено авторську концепцію залучення школярів до читання як соціально-педагогічного феномену відкритого навчання. Автор встановила, що ефективність соціально-педагогічної взаємодії у залученні школярів до читання залежить від ряду умов, до яких відносяться: актуалізація проблеми залучення до читання на рівні всіх зацікавлених сторін; узгодження позицій і очікувань усіх учасників взаємодії; виявлення наявного потенціалу та опора на сильні сторони у вирішенні проблем прилучення до читання; визначення чинників ризику у варіативних формах взаємодії; колективне планування і пошук привабливих форм соціально-педагогічної взаємодії для всіх учасників; своєчасне фіксування якісних показників шляхом отримання зворотного зв'язку з боку учасників [1].

Значним внеском у розвиток історіографії означеної проблеми є дослідження Марини Олександрівни Орешкіної (2011), яка стверджувала, що у 40-80-х р. ХХ століття одним з головних завдань бібліотечних установ було виховання «нової людини» [11]. Цей процес одержав назву «безперервної освіти», у той же час бібліотеки залишалися передусім ідеологічними установами, покликаними пропагувати комуністичні ідеї за допомогою специфічних бібліотечних методів. Серед них: вивчення читача, керівництво читанням, бібліографічна робота тощо. Ми розділяємо думку М.О.Орешкіної, що бібліотеки повинні здійснювати інформаційне обслуговування читачів, нарощувати бібліотечні фонди, але при цьому вони не повинні бути ідеологічними установами й мають залишатися політично нейтральними.

У роботі «Бібліотеки ліцеїв України: становлення та розвиток (XIX-XX ст.)» Валентина Петрівна Мозгова (2000) на основі аналізу значного комплексу бібліотечної документації та опитувань користувачів, встановила, що ліцеїсти надають перевагу активним формам роботи, у яких вони беруть безпосередню участь, тоді як організатори їх читання частіше користуються продуктами бібліотечної діяльності [9]. Автор уточнила перелік нетрадиційних бібліотечних послуг, зокрема: виставки реферативних журналів, інформація про бібліотечні фонди через мережу Internet, інформація про книги через шкільну радіомережу, видача користувачам аудіовідеодокументів і апаратури для їх прослуховування на абонемент; визначила методи роботи книгозбірень з ліцеїстами: інформаційні, ігрові, соціальних вправ. У дисертаційному дослідженні схарактеризовано головні критерії, які визначили особливий статус бібліотек ліцеїв.

У дисертаційному дослідженні Оксани Євгенівни Матвійчук (2004) [8] розроблено модель діяльності шкільної бібліотеки з ефективного забезпечення інформаційних потреб старшокласників у контексті інформатизації бібліотечної галузі та дидактики сучасної школи. Складовими запропонованої моделі є: дослідження інформаційних потреб учнів, комплектування фондів бібліотек у відповідності з їх потребами, професійна компетентність шкільного бібліотекаря, формування бібліотечно-інформаційних вмінь (інформаційної культури) учнів старших класів. Важливий структурний компонент моделі діяльності шкільної бібліотеки з ефективного забезпечення інформаційних потреб старшокласників становить підвищення професійної компетентності шкільного бібліотекаря, що передбачає формування навичок співпраці з учителями з відбору і оцінювання навчальної літератури, планування, проектування інформаційних джерел з

навчальною метою, пошуки, поширення інформації відповідно до потреб користувачів, розробка процедури і отримання літератури.

Висновки... Отже, проведений історіографічний аналіз дисертаційних досліджень дає підстави зробити висновок, що порушена тема, хоча і частково, але знайшла відображення у роботах українських та закордонних дослідників. Водночас, у наявних наукових працях з проблеми не висвітлена проблема формування інтересу до читання в процесі роботи шкільної бібліотеки в історико-педагогічному контексті, хоча такий аналіз є актуальним на сьогоднішній день. Перспективу подальших наукових розвідок вбачаємо у аналізі нормативно-правового супроводу діяльності бібліотек досліджуваного періоду.

Список використаних джерел та літератури:

1. Галиктионова Т. Г. Чтение школьников как социально-педагогический феномен открытого образования : автореф. дис. на соискание ученой степени доктора пед. наук : спец. 13.00.01 «Общая педагогика, история педагогики и образования» / Т. Г. Галиктионова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dissercat.com/content/chtenie-shkolnikov-kak-sotsialno-pedagogicheskii-fenomen-otkrytogo-obrazovaniya>
2. Гупан Н. М. Українська історіографія історії педагогіки / Н. М. Гупан. – К. : А.П.Н., 2002. – 224 с.
3. Егорова Н. С. Принципы педагогики сотрудничества в работе библиотеки по воспитанию способности творческого чтения у младших классов : автореф. дис. на соискание ученой степ. канд. пед. наук : спец. 05. 25. 03 «Библиотековедение, библиографоведение и книговедение» / Н. С. Егорова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dissercat.com/content/vyrazitelnoe-chtenie-kak-metod-vozpitanija-i-razvitiya-doshkolnikov-mladshikh-shkolnikov-tvo>.
4. Жукова И. Г. Педагогическая система развития читательского интереса младших школьников средствами этнопедагогики : автореф. дис. на соискание ученой степ. канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Общая педагогика, история педагогики и образования» / И. Г. Жукова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dissercat.com/content/pedagogicheskaya-sistema-razvitiya-chitatelskogo-interesa-mladshikh-shkolnikov-sredstvami-et>.
5. Киселева М. А. Развитие устойчивого читательского интереса старшеклассников в условиях личностно ориентированного обучения: автореф. дис. на соискание ученой степ. канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Общая педагогика» / М. А. Киселева [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dissercat.com/content/razvitie-ustoichivogo-chitatelskogo-interesa-starsheklassnikov-v-usloviyakh-lichnostno-orien>.
6. Кобахидзе М. Д. Формирование интереса к чтению у младших школьников : автореф. дис. на соискание ученой степ. канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Теория и история педагогики» / М. Д. Кобахидзе. – Тбилиси, 1986. – 25 с.
7. Крупицкий Д. В. Чтение старшеклассников и роль школьной библиотеки в его организации в современных социокультурных условиях : автореф. дис. на соискание ученой степ. канд. пед. наук : спец. 05.25.03 «Библиотековедение, библиографоведение и книговедение» / Д. В. Крупицкий [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dissercat.com/content/chtenie-starsheklassnikov-i-rol-shkolnoi-biblioteki-v-ego-organizatsii-v-sovremennykh-sotsio>.
8. Матвійчук О. Є. Діяльність шкільних бібліотек по забезпеченню інформаційних потреб старшокласників : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 07.00.08 «Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство» / О. Є. Матвійчук [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://avtoreferat.net/content/view/9177/52>
9. Мозгова В. П. Бібліотеки ліцеїв України: становлення та розвиток (XIX-XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.08 «Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство» / В. П. Мозгова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:http://dissers.com.ua/contents/27385.html>
10. Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті: Проект. – К. : Шкільний світ, 2001. – 23 с.
11. Орешкіна М. О. Вплив ідеологічного фактора та командно-адміністративних матеріалів управління на діяльність бібліотек УРСР у 40-80-і рр. ХХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук : спец. 07.00.01 «Історія» / М. О. Орешкіна [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dissertation.com.ua/node/858984>.
12. Прибылых С. Р. Формирование читательских интересов учащихся старших классов в процессе преподавания литературы : автореф. дис. на соискание ученой степ. канд. пед. наук : спец. 13.00.02 «Теория и методика обучения и воспитания (по областям и уровням образования)» / С. Р. Прибылых [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dissercat.com/content/formirovanie-chitatelskikh-interesov-uchashchikhsya-starshikh-klassov-v-protssesse-prepodavan>.
13. Сметанкина И. П. Педагогические условия формирования у младших школьников интереса к чтению научно-популярной литературе о природы : автореф. дис. на соискание ученой степ. канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Общая педагогика» / И. П. Сметанкина [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dissercat.com/content/pedagogicheskie-usloviya-formirovaniya-u-mladshikh-shkolnikov-interesa-k-chteniyu-nauchno-po>.
14. Сухомлинський В. О. Сто порад учителям / В. О. Сухомлинський // Вибр. тв. : в 5 т. – К. : Рад. шк., 1988. – Т. 2. – С. 73.
15. Тананыкина Л. В. Организационно-методические основы совместной деятельности детской библиотеки и школы по воспитанию культуры чтения младших школьников : автореф. дис. на соискание ученой степ.

канд. пед. наук : спец. 05. 25. 03 «Бiblioteковедение, библиографоведение» / Л. В. Танаткина [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dissercat.com/content/organizatsionno-metodicheskie-osnovy-sovmestnoi-deyatelnosti-detskoj-biblioteki-i-shkoly-po->

16. Тимофеева Е. Н. Изучение биографии как способ развития интереса учащихся к чтению художественных произведений: автореф. дис. на соискание ученой степ. канд. пед. наук : спец. 13.00.02 «Теория и методика обучения и воспитания (по областям и уровням образования)» / Е. Н. Тимофеева [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dissercat.com/content/izuchenie-biografii-pisatelya-kak-sposob-razvitiya-interesa-uchashchikhsya-k-chteniyu-khudoz>

17. Український педагогічний словник / [авт.-уклад. Гончаренко С.] – К. : Либідь, 1997. – 374 с.

Аннотация

Л.Н.Балика

Историография проблемы формирования в учеников интереса к чтению в процессе деятельности школьной библиотеки

Статья посвящена историографическому анализу проблемы развития интереса учащихся к чтению в процессе деятельности школьной библиотеки рассмотренной в диссертационных исследованиях отечественных и зарубежных ученых. Проанализированы работы, в которых раскрыты методика обучения чтения (М.Кобахидзе) и формирования читательских интересов (С.Прибылых); уровни успешной читательской деятельности (М.Киселева); обоснована авторская педагогическая система развития читательского интереса (И.Жукова) и концепция привлечения школьников к чтению (Т.Галактионова); модификация и адаптация принципов педагогики творчества к особенностям младшего школьного возраста (Н.Егорова); модель деятельности школьной библиотеки по обеспечению информационных потребностей (О.Матвейчук); влияние идеологического фактора деятельности библиотек УССР в 40-80-е гг. XX ст. (М.Орешкина); главные критерии, которые определили статус библиотек лицеев (В.Мозгова).

Ключевые слова: историография, диссертационные исследования, научные взгляды, библиотека, школьная библиотека, чтение, интерес, читательский интерес.

Summary

L.M.Balika

Historiography of the Problem According Forming Interest to Reading in Pupils in the Process of Activity of School Libraries

The article is devoted to the historical analysis of dissertational researches of Ukrainian and foreign scientists on the problem of development pupils' reading interest in the process of activity of school libraries. Research works where methods of teaching reading (M.Kobahidze) and formation of reader's interests (S.Pribilykh), levels of successful reading activity (M.Kiseleva), author's pedagogical system of development reader's interests (I.Zhukova) are grounded; the author's concept of attracting pupils to reading (T.Halaktionova), proposes of modification and adaptation the principles of pedagogic of co-creativity according the features of pupils of primary schools (N.Yegorova) are disclosed; a model of the school library requirements for ensuring information needs (O.Matviychuk), the influence of the ideological factor in the activity of Ukrainian libraries in the period 40-s - 80-s years of the XX century (M.Oreshkina), the main criteria that determined the status of lyceum libraries (V.Mozgova) are analyzed.

Key words: historiography, dissertation research, scientific views, library, school library, reading, interest, reader's interest.

Дата надходження статті: «9» жовтня 2013 р.

УДК [004 – 028.46].001.11(045)

В.М.БАРАНОВСЬКА,

викладач

(м.Хмельницький)

Інформатичні компетентності: генезис поняття

У статті на основі аналізу наукових публікацій розкривається сутність поняття «інформатичні компетентності». Виокремлено основні аспекти трактування таких понять, як «компетентність», «компетенція», «професійна компетентність», «інформатичні компетентності». Беручи до уваги результати досліджень автором було визначено, що інформатичні компетентності фахівця повинні розглядатись як система і насамперед вони виявляються у процесі їх набуття на всіх рівнях удосконалення.

Ключові слова: компетентність, компетенція, професійна компетентність, інформатичні компетентності.

Постановка проблеми у загальному вигляді... Традиційна система освіти, зміст якої ґрунтується на дидактичній тріаді знання-уміння-навички, має бути підсилена для якісного задоволення соціального замовлення на підготовку фахівців для інформаційного суспільства. Знання, що здобуваються студентами у вищих навчальних закладах, часто є недостатньо дієвими,